

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«15/16»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-9-17>**Інна Гончаренко**

Маріупольський державний університет

аспірант (Україна)

e-mail: fabris71@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6759-9976>

Природні умови як фактор впливу на повсякденне життя православного населення українських земель другої половини XVI – XVII ст.

Метою даної статті є аналіз природних умов як суттєвого чинника впливу на повсякдення, практики та стратегії виживання населення українських земель другої половини XVI – XVII ст. Основним завданням дослідження є реконструкція навколишнього середовища другої половини XVI-XVII ст. та виявлення взаємовпливів людина-природа. **Методологія дослідження:** використовувались наступні методи: загальнонаукові – історичний та логічний, аналізу і синтезу, узагальнення; спеціальні – історико-системний, історичної реконструкції, який полягає у тому, щоб із розрізнених фактів скласти доволі повну картину повсякдення. **Наукова новизна:** природний фактор у доіндустріальну епоху є суттєво недооціненим у дослідженнях повсякденності та є одним з найбільш значущих у впливі на людське життя, але в сучасних історичних працях він ігнорується. Тому аналіз природних умов повсякдення, особливо у ранній модерний час, на сьогодні є актуальним. **Висновки:** Проведений аналіз впливу природних умов на повсякденне життя населення доводить, що значна частина населення займалася у своїх виробничих практиках перетворенням природи у той чи інший спосіб і перебувала у значній залежності від навколишнього середовища. Природа у свідомості тогочасного населення бачилася безкінечним ресурсом для споживання. При оцінці впливу природи на повсякдення другої половини XVI – XVII ст. слід зробити акцент на тому, що у цей період відбувалося поєднання у повсякденних виробничих практиках відтворювальних та привласнювальних форм господарства. Багатство природних ресурсів, родючість землі допомагали людям виживати, однак повсякденне виживання відбувалося часто за рахунок нещадної експлуатації природи, особливо це стосувалося лісів та диких тварин. Паралельно цьому з'являються спроби захистити ресурси від надмірного використання шляхом надання привілеїв обмеженому колу споживачів та законодавчого регулювання. В цілому, екологічні обставини повсякдення зазначеного періоду не можна схарактеризувати як стабільні через скорочення лісного масиву, розорювання цілинних земель, надмірне винищення диких тварин.

Ключові слова: природне середовище, повсякденні практики, природокористування, стратегії виживання.

Постановка проблеми. Дослідження повсякденного життя в його цілісності неможливо без урахування природного фактору. На сьогоднішній день в історичній науці стає актуальним вивчення людини як частини природи. Людина бачиться тепер не як «вінець творіння», а живий організм у біоценозі планети. Тому новим напрямком в історичній науці стає вивчення характеру взаємовідносин людини та природи. Для історика повсякденності природа є особливим об'єктом дослідження внаслідок того, що вона є й безумовним фоном, на якому ця повсякденність розгортається, і умовами, які навколишній світ диктує людині в її щоденних заняттях і стратегіях виживання. Природа є об'єктом докладання практичного досвіду, формує звички, дає або обмежує можливості виживання людини. Вона є об'єктом людського впливу й одночасно сама визначає людське життя.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогодні в українській історіографії, присвяченій дослідженням раннього нового часу, є кілька праць, присвячених природним умовам ранньомодерної доби. Одним з перших українських істориків до теми природних умов звернувся Д. Яворницький у книзі «Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис», виданій наприкінці XIX ст. Зазначена проблема вперше розглядалася з наукового боку як цілісність, однак дослідження охоплювало тільки період Нової Січі (1734 – 1775) [Яворницький, 2005]. У монографії В.О. Пірка «Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст.» висвітлюються проблеми використання природних ресурсів, тварин в сільському господарстві, колонізації південноукраїнських земель [Пірко, 2004]. Серед праць у

галузі історичної географії слід виділити дослідження Т.А. Балабушевич «Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XVI – XVII ст.» [Балабушевич, 1990] та О.Ф. Сидоренко «Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами XVI — XVII ст.)» [Сидоренко, 1991], в яких розглядаються роль природних факторів у повсякденних практиках та екологічні проблеми досліджуваної доби. Дослідження з історичної географії в сучасній Україні переважно вивчають територіальний склад її земель, картографічну спадщину, етнічні та демографічні процеси, що стосується досліджень саме природного середовища, ландшафту, в якому проходило життя людей, то їх суттєво бракує. Значний вклад у вивчення природного світу українських земель XVI – XVII ст. зробив доктор біологічних наук С.В. Кіріков. Дослідивши численний актовий матеріал, він досить детально описав тваринний світ, роль полювання в житті тогочасного населення українських земель, проблеми земле- та лісокористування [Кириков, 1979]. Роль природних матеріалів у будівництві дослідив у своїй монографії М.П. Цапенко [Цапенко, 1967]. В цілому, проблема впливу природно-кліматичного фактору на повсякденне життя людей на українських землях у другій половині XVI – XVII ст. досліджена недостатньо і не є популярною в сучасних дослідженнях.

Реконструювання повсякденного природного середовища ранньомодерного періоду є доволі складною науковою задачею через брак джерел, які б містили відомості про навколишню природу. Певною мірою розкриває окремі подробиці мемуарна література, в цілому про природні умови опосередковано «промовляються» актові джерела. Серед останніх – недостатньо досліджені та введені в науковий обіг збірки [Литовська, 2005], [Малороссийские, 1900], [Переписні, 1933].

Метою даної статті є аналіз природних умов як суттєвого чинника впливу на повсякдення, практики та стратегії виживання населення українських земель другої половини XVI – XVII ст. Зважаючи на те, що відомості у джерелах про природні умови того часу є досить фрагментованими, а праць, у яких вони комплексно досліджуються, бракує, основним завданням дослідження є реконструкція навколишнього середовища другої половини XVI – XVII ст. та виявлення взаємовпливів людина-природа. Серед природних чинників, які заслуговують на уважний розгляд, можна виділити такі: земля та ґрунти, водні ресурси, рослинний та тваринний світ – дикий та одомашнений, у тому числі важливим серед них є фактор лісу.

Вклад основного матеріалу. Територія, яку охоплювали українські землі того часу, переважно була розташована в лісостеповій зоні, лише територія північніше Києва, Полісся, та Карпати були покриті лісами. Що стосується степів, то вони лише розпочинали освоюватися населенням України. Протягом XVI – XVII ст. їх утримували за собою представники кочових народів. С. Кіріков стверджує, що і лісостеп у південній частині був у XVI ст. ще малолюдний, пашня займала лише незначну його долю, там переважали угіддя – ліс та степ. У середині XVII ст. населення лісостепової зони України суттєво зросло. Доля пашні суттєво збільшилась у порівнянні з попереднім століттям, значно скоротились ліси [Кириков, 1979 : 6–7].

Природні умови сприяли розвитку землеробства. Михалон Литвин, який мандрував українськими землями в середині XVI ст., стверджує, що ґрунти Київщини родючі й легкі для обробки, і достатньо лише раз зорати парою биків ниву, щоб отримати дуже щедрий урожай [Литвин, 2005 : 63]. На думку А. Віміна, Україна родюча настільки, що може бути поставлена в один ряд з самими культивованими країнами Європи [Донесение, 1900 : 67]. З матеріалів люстрацій 1545 р. та 1622 р. можна дізнатися, що основними зерновими культурами були жито та овес [Литовська, 2005 : 176; Воссоединение, 1953 : 26]. З «Переписних книг 1666 р.» на Лівобережжі бачимо, що податки також бралися житом та вівсом [Малороссийские, 1900].

Про поширеність городництва на Київщині свідчать акти купівлі-продажу городів Бориспільського уряду [Акты, 1892 : 15, 19]. Що стосується овочів, козаки у великих кількостях саджали капусту й огірки, а також солили їх у діжках. У XVI ст. були завезені із заходу такі городні культури, як кольрабі, цвітна капуста, петрушка, пастернак, шпинат, майоран, кмин, коріандр. Спочатку ці рослини культивувалися в панських господарствах, а згодом і на селянських городах. Серед коренеплодів були поширені ріпа, морква та буряки [Історія, 2002].

Іноземці-мандрівники підкреслюють, що і сама природа щиро обдаровувала людей. Михалон Литвин зазначає, що у дуплах старих дубів та буків кишіли бджолині рої, стільниковий мед мав чудовий колір і смак. У лісах та полях було багато звірів: зубрів, диких коней, оленів. Полювали на них тільки заради шкіри, з м'яса брали лише полядвицю. Ланями та вепрами гребували, а диких кіз стільки перебігало влітку із лісів у степ, а взимку навпаки, що селяни вбивали їх тисячами [Литвин, 2005 : 63].

Полювання відіграло в стратегіях виживання дуже велику роль. Серед об'єктів полювання сучасники виділяли тура, який набагато більший за домашнього бика, але має таке ж саме на смак м'ясо. Поширеним було й полювання на зубра, детально описане Б. де Віжинером [Віженер, 2005 : 87–89]. У XVI ст. зубри ходили в Брацлавському воеводстві стадами, а в

околицях Києва та Новгород-Сіверського на них полювали «на плаві», тобто під час сезонних міграцій через Дніпро і Десну [Кириков, 1979 : 18]. Зуброва солонина дуже цінувалася і її навіть відправляли до Литви. У люстрації Брацлавського замку 1552 р. згадується, що на навколишніх землях багато звірів: оленів, зубрів, лисиць та інших. У Барському воєводстві численні стада тарпанів (диких коней) та диких зубрів заважали прикордонній службі, бо геть затоптували сліди татарської кінноти. У Черкаському, Канівському та Остерському повітах узимку по першій порозі та ранньою весною по насту влаштовувалися полювання на звірів для замків. Косуль, кабанів, лосів було дуже багато, в останніх мисливці брали лише шкіру та філейну частину, інше залишали [Кириков, 1979 : 39]. Шкіра лося дуже цінувалася, її вичиняли як буйволу, але у виробача вона була більш міцною та пружною [Віженер, 2005 : 90].

У люстрації Луцького замку вказуються зеремяна – місця, де живуть бобри. З двох з цих зеремян ловили бобрів на замок [Литовська, 2005 : 177]. Бобрів використовували на хутро та споживали їх м'ясо. Цей промисел був доступний лише привілейованим верствам суспільства. Зеремяна та боброві гони як приватна власність знаходилися під охороною закону [Статут, 2003]. На прикладі бобрів можна простежити, як зменшувалася розповсюдженість диких тварин у природі. Бобри були ще досить поширеними у XVII ст., але до XVII ст. цей промисел зберігся лише на території Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полку і на Гетьманщині став виключно гетьманським привілеєм [Брокгауз-Ефрон]. Принаймні, у «Переписних книгах» московського уряду 1666 р. населення Київщини заперечувало наявність бобрових гонів у їх місцевості [Переписні, 1933], хоча є відомості, що як велика рідкість бобри зустрічалися на Київщині ще в середині XIX ст. [Исчезнувшие..., 1882].

На копитних у XVII ст. ще влаштовувалися полювання. Зубрів наприкінці XVII ст. стає помітно менше. Для них бракувало вільного простору через освоєння людьми лісостепу, а також полювання на них стало простішим внаслідок поширення вогнепальної зброї (пищалі) [Кириков, 1979 : 80–81].

Траплялися також хижі звірі. Зокрема, Еріх Лясота 1594 р. в районі річки Домоткань зустрів ведмедя [Щоденник..., 2005 : 213]. Жителі Луцького староства, як вказано в люстрації 1545 р., платили данину хутром, зокрема лисицями та білками [Литовська, 2005 : 178]. Зважаючи на те, що угіддя були приватною власністю, законодавство обмежувало споживання дичини та інших природних ресурсів. За Литовським статутом 1566 р. за самовільне полювання в чужих угіддях покладалися штрафи [Статут, 2003].

Велику роль для виживання у ранній Новий час відігравала велика кількість диких птахів. М. Литвин пише, що птахів на берегах річок живе сила-силенна. Поширеною практикою навесні було збирання населенням яєць диких качок, гусей, журавлів та лебедів та подальше розведення цих пташенят у домашніх пташарнях. Також розповсюдженим було полювання на орлят, яких потім тримали у клітках та використовували їх пір'я для стріл [Литвин, 2005 : 64]. Водоплавних птахів ловили за допомогою перевісів. Щоб влаштувати перевіс, необхідно було на шляху перельоту птахів прорубати просіку та зв'язати й встановити сітку. У XVI – XVII ст. перевіси були на Десні біля Новгород-Сіверського, а також на інших річках у басейні Десни [Кириков, 2009]. Деякі види птахів охоронялися законодавством: за Литовським статутом за руйнування соколиних та лебединих гнізд, покражу яєць або пташенят покладался штраф [Статут, 2003].

Фактором, який суттєво покращував умови життя та харчування, була наявність великої кількості риби в річках. М. Литвин стверджував, що собак годували дичиною та рибою, бо в річках неймовірна кількість осетрів, інших великих риб, що підіймаються з моря вгору по річках у прісну воду. Мандрівник запевняє, що за день приїжджі купці наповнювали нею до 1000 возів, і так відбувалося щороку [Литвин, 2005 : 64]. З «Литовської метрики» можна дізнатися, що у раціон лучан входили в'юни та оселедці [Литовська, 2005 : 180]. Риболовним місцем була річка Самара. Навесні тут ловили оселедців та осетрів, а на Кінському острові рибалки сушили рибу у великій кількості, або за браком солі зберігали її у попелі. Багатими на рибу були гирло Псла, річки Ворскла, Орель, Самоткань, у річках з назвою Омельник було багато раків [Боплан, 1990 : 39].

Окрім риболовлі, населення українських земель також займалося розведенням риби у штучних ставках. Шимон Старовольський у своєму описі «Полонії» (1632 р.) повідомляє, що окрім риб «величезних» з річок, які є в Роксоланії, місцеві мешканці ще отримують «найжирніших» риб із численних ставків рукотворних. Цю рибу засолювали у великих посудинах і продавали на ярмарках во Львові та по усій Польщі [Вирський, 2007 : 50]. Таких «спустних ставів», наприклад, у Кременецькому старостві у 1545 р. нараховувалося 10 [Литовська, 2005 : 205].

Використання бортних дерев було відомо ще з часів Київської Русі. Джерела згадують їх і в досліджуваній період [Литовська, 2005 : 250–251; Акты, 1863 : 173]. Активно поширюється і розведення бджіл у деяких господарствах. Данина медом у них становила суттєву частку

податей. [Литовська, 2005 : 178]. Наявність добрих медоносів – «кущів та інших духмяних трав та квіток», особливо на Поділлі, сприяли виробництву меду [Вирський, 2007 : 49–50]. У другій половині XVII ст. бджільництво активно розвивалося на Лівобережжі. Про масштаб бджільницьких господарств свідчать «Переписні книги 1666 р.» Так, за нашими підрахунками, на Полтавщині налічувалось 14 пасік, на яких було 457 вуликів [Малороссийские, 1900].

Значну роль у житті слов'янського населення завжди відігравали ліси. Е. Лясота описує соснові ліси під час своєї подорожі в кінці XVI ст. [Щоденник..., 2005 : 179]. Переважну ж більшість лісного масиву становили листвяні породи дерев – так званий «чорний ліс». У Барському старостві по річці Мурава був Качмазівський ліс, а біля містечок Радивець та Волківинець ліс Згарський, Ведмежий, Турій та інші, а у верхів'ях р. Інгул знаходився Чорний ліс [Кириков, 1979 : 36]. На Хортиці росло багато дубів, Томаківка була повністю покрита лісом [Боплан, 1990 : 43].

Ландшафт лісостепу добре описаний в «Розпису угідь біля ріки Самари». За даними стряпчого Івана Коломніна та полтавського полковника Івана Іскри (1696–1703) по р. Самарі та р. Кільчені ліс чорний, рідкодуб, діброви, березник, в тих лісах липа, клен, ясень, груші, яблуні, терен, а між ними лугові та сінокосні місця, озерця, у тому числі солоні, болота. Сосновий ліс був тільки з Кримського боку. Також вказується, що у цих місцях є солені озерця, в яких можливо варити сіль [Роспись..., 1862 : 60–65]. На річці Самоткань росли, за свідченнями Боплана, дикі вишні [Боплан, 1990 : 37]. Також він описує мигдалеві дерева, плоди яких дуже гіркі [Боплан, 1990 : 39].

Що стосується культивованих дерев, то штучних садків у XVI – XVII століттях було ще мало. Як правило, вони були при замках або в панських маєтках. Селяни на своїх ділянках садів не мали й користувалися плодами диких дерев [Історія, 2002]. Козацька старшина, наслідуючи шляхті, у другій половині XVII ст. також намагалася розводити сади. У «Переписних книгах» згадуються два садки у містечку Хомутець на Хоролі з яблунями та вишнями [Малороссийские, 1900 : 72]. Узагалі ж, садівництво у цей час не було ще поширеним і в Європі. У південних країнах культивували тільки оливки й виноград, а в Німеччині культура садівництва розпочала розвиватися лише у XVIII ст. [Радкау, 2014].

Велику роль деревина відігравала в будівництві. До останньої третини XVII ст. переважало дерев'яне будівництво. М.П. Цапенко, дослідник архітектури Лівобережної України XVII – XVIII ст., стверджував, що могутній природний фактор — лісовий покрив — створював найбільш загальну й стійку будівельну традицію. Лише найбільші монастирські комплекси у XVII ст. могли дозволити собі поступово перебудовуватися з цегли. Більша частина будинків козацької старшини була дерев'яною, через що вони до нас не дійшли [Цапенко, 1967 : 32].

Матеріали люстрацій замків на Правобережжі доводять, що деревина була основним будівельним матеріалом у досліджуваній період і там. Так, Житомирський замок був будований деревом міцним сосновим тесаним у дві стіни, як башти, так і городні [Литовська, 2005 : 239]. Дерев'яні будівлі руйнувалися пожежами та гнилісними процесами. Володимирський замок за часів короля Казимира згорів. Побудованому після пожежі на середину XVI ст. було вже понад сто років, тому відповідальні за стан замку особи – князі, панове та вся шляхта повіту – ремонтували та мазали глиною кожний свою частину. Деякі вежі та городні мали згнилі фундаменти та інші частини [Литовська, 2005 : 103]. Залишав бажати кращого і стан Вінницького замку: замок весь «опал і огнил» і обмазання все опало [Литовська, 2005 : 215].

О.Ф. Сидоренко дослідила, що деревина становила значну статтю експорту: на зовнішній ринок продавали високоякісні корабельні дошки – «ванчос», щоглове дерево, дубові та буківі клепки для виробництва діжок, карпатський тис для виготовлення зброї та поташ [Сидоренко, 1991 : 96]. Автор стверджує, що у луцьких та житомирських актових книгах у період 80-х років XVI ст. та початку XVII ст. зустрічаються згадки про масову самовільну порубку лісів. У київських джерелах подібні дані зустрічаються з 70-х років XVI ст., а з 20-х років XVII ст. стають масовими. У 40-х роках XVII ст. відбувається спустошення чернігівських лісів овруцьким старостою. Дослідниця вважає, що лісорозробки велися суцільним масивом, який охоплював територію від Володимира до Миргорода, від Чернігова до Чигирина [Сидоренко, 1991 : 100–101].

У XVII ст., по мірі просування населення глибше на південь, все більше вирубалися ліси. Використовувалися вони не лише для будівництва й опалення, але й для виробництва поташу. Поташ використовувався для виробництва калієвих солей, скла, для фарбувального виробництва, промивання вовни, виробництва мила. На виготовлення діжки поташу вагою у 52 пуди використовувалося до 40 куб. м деревини, переважно дуба, в'яза або липи [Кириков, 1979 : 47–48].

В люстрації Корсунського, Канівського, Білоцерківського Богуславського староств 1622 р. згадуються поташні буди. Іноді діяльність цих буд призводила до суцільного знищення лісу [Воссоединение, 1953 : 36–39].

Спроби впорядкувати природокористування спостерігаються в королівських привілеях. Наприклад, заборонялося видобувати селітру, якщо така буде знайдена, поташ без особливого на те королівського дозволу теж не можна було виробляти [Воссоединение, 1953 : 13–14]. Часто угіддя були у приватних руках, не всі мали до них доступ. У той самий час звичайною практикою було забезпечення інфраструктури «усім миром». З повинностей міщан староства Остерського 1628 р. дізнаємося, що вони мають виправляти вали, башти й частоколи біля міста та замка, а також ремонтувати мости, греблі, млини та здійснювати постачання дров для замку [Воссоединение, 1953 : 78].

Велику роль у забезпеченні повсякденних потреб відіграють водні ресурси. Міста, як правило, будували на річках, щоб забезпечити їх водою. Але іноді навіть близькість до річки не спасала від нестачі води. Такі проблеми були за ревізіями 1545 р. у Брацлавському та Житомирському замках [Литовська, 2005 : 227, 248].

Одним із найважливіших засобів перетворення природи у XVII ст. стають млини. Застосовуючи природну силу води, люди отримували муку, дерли крупи, валяли сукно, розпилювали деревину, виробляли метали. Млини були розповсюджені по усім українським землям, зокрема в Руському воєводстві наприкінці XVII ст. їх було 2 тис. Найбільша їх концентрація була в районі між Шепетівкою, Вінницею та Бердичівом, а також на Київщині, в районі між Черніговом, Березанню, Конотопом та Новгород-Сіверським. Також розвиненим млинарство було між Лубнами та Лохвицею [Балабушевич, 1990 : 121].

Будівництво та експлуатація млинів потребували значних зусиль усієї громади. Будували їх звичайно на греблях, які гатили «усім миром». Розвиток млинарства на Лівобережжі добре висвітлюють «Переписні книги» 1666 р. За матеріалами однієї з таких книг на Полтавщині за нашими підрахунками було 137 млинів, з яких 71 – одноколісних, 57 та 9 – два- та триколісних, багато з них були обладнані ще й ступами для виробництва круп [Малороссийские, 1900].

Використання природної сили води для повсякденних потреб не було ще досконалим, замість служби на користь людям стихія часто руйнувала побудоване людьми обладнання. Є відомості про млини, які навесні руйнуються водою [Воссоединение, 1953 : 39]. Згадуються млини, які «коли великая вода, не мелють, а коли вода висохнет, – тогда теж не можуть...» [Литовська, 2005 : 217], більше стоять, ніж мелють [Литовська, 2005 : 229].

Висновки. Таким чином, нам вдалося реконструювати певною мірою картину природного середовища в його взаємозв'язках зі світом людини. Проведений аналіз впливу природних умов на повсякденне життя населення доводить, що значна частина населення займалася у своїх виробничих практиках перетворенням природи в той чи інший спосіб і перебувала у значній залежності від навколишнього середовища. Природа у свідомості тогочасного населення бачилася безкінечним ресурсом для споживання. При оцінці впливу природи на повсякдення другої половини XVI – XVII ст. слід зробити акцент на тому, що у цей період відбувалося поєднання у повсякденних виробничих практиках відтворювальних та привласнювальних форм господарства. Останні мали значну роль у стратегіях виживання різних соціальних груп: мисливство, рибальство, бортництво становило повсякденний род занять певних верств, а також деякою мірою до цих практик могли залучитися й представники інших прошарків населення. Продукти цих промислів знаходили широкий вжиток як у щоденному харчуванні, так і для інших потреб. У той самий час повсякденні запити вимагали активного розвитку відтворювального господарства: наряду із традиційними землеробством та скотарством поширюється розведення риби у ставках, бджільництво. У повсякденній інфраструктурі широко застосовувалась деревина як будівельний матеріал, а також відбуваються спроби поставити сили природи на службу людині. Життєво важливий ресурс – вода – став силою, що допомагала людині у щоденному житті, хоча використання його ще не було досконалим. Одночасно брак питної води, особливо у містах, був суттєвою буденною проблемою. Багатство природних ресурсів, родючість землі допомагали людям виживати, однак повсякденне виживання відбувалося часто за рахунок нещадної експлуатації природи, особливо це стосувалося лісів та диких тварин. Паралельно цьому з'являються спроби захистити ресурси від надмірного використання шляхом надання привілеїв обмеженому колу споживачів та законодавчого регулювання. В цілому, екологічні обставини повсякдення зазначеного періоду не можна характеризувати як стабільні через скорочення лісного масиву, розорювання цілинних земель, надмірне винищення диких тварин. У цілому, взаємовплив навколишнього середовища та людської спільноти можна оцінити як глобальний, роль природи – як формотворчу в історичному процесі.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Акты.** (1892). Акты Бориспольського Мейского уряда 1612–1699 // *Киевская старина*. Год одиннадцатый. Том XXXVII. Апрель–Июнь 1892 г. С. 182–212.
- Акты.** (1863). *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* : [В 15-ти т.]. СПб., 1861–1892. Т 1 : 1361–1598. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 301 с.
- Балабушевич, Т.А.** (1990). Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XVI–XVII ст. // *Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць* / Ред. Ф.П. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. К. : Наук. думка, 1990. С. 19–134.
- Боплан, Г.Л. де.** (1990). *Опис України*. К. : Наук. думка, 256 с.
- Брокгауз-Ефрон.** *Брокгауз-Ефрон и Большая Советская Энциклопедия*. Объединенный словарь. URL: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/013/13100.htm> (дата звернення: 25.03.2020)
- Вирський, Д.** (2007). Українські землі за описом „Полонії” Шимона Старовольського (1632) // *Історико-географічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. Київ. Вип. 10. С. 46–63.
- Віженер Блез де.** (2005). *Опис Польського королівства і порубіжних з ним країн (витяги з твору)* // Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ. С. 75–105.
- Воссоединение.** (1953). *Воссоединение Украины с Россией*: Док. и материалы: В 3 т. Т. 1: 1620–1647 / АН СССР. Институт истории; АН УССР. Институт истории; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. М.: Изд-во АН СССР. 586 с.
- Донесение.** (1900). Донесение венецианца А. Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.) // *Киевская старина*. Год девятнадцатый. Том LXVIII. С. 62–75.
- Исчезнувшие....** (1882). Исчезнувшие и исчезающие Южной России животные // *Киевская старина*. Год первый. Том III. С. 373–379.
- Історія...** (2002). *Історія української культури* / За редакцією І. Крип'якевича. Київ, 2002. (за виданням 1937 року) URL: <http://litopys.org.ua/krycult/krcult09.htm> (дата звернення: 26.03.2020)
- Кириков, С.В.** (2009). Сведения о размещении перевесов как материалы для оценки обилия водоплавающих птиц в историческое время // *Русский орнитологический журнал*. Т. 16. С. 122–124.
- Кириков, С.В.** (1979) *Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX в.* М. : Наука, 1979. 183 с.
- Литвин, М.** (2005). *Про звичаї татар, литовців і москвитян* // Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.) / За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ. С. 10–74.
- Литовська...** (2005). *Литовська метрика*. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / В. Кравченко. Київ. 600 с.
- Малороссийские...** (1900). *Малороссийские переписные книги 1666 года* / Послесловие Ал. Лазаревского. Киев. 114 с.
- Переписні...** (1933). *Переписні книги 1666 р.* / За ред В.О. Романовського. К.: УАН, 1933. 423 с.
- Пірко, В.О.** (2004). Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / *Український культурологічний центр*. Донецьк: Східний видавничий дім. 224 с.
- Радкау, Й.** (2014). *Природа и власть. Всемирная история окружающей среды*. М. : Изд. дом Высшей школы экономики. 472 с. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=47450&p=26(дата звернення: 19.02.2020)
- Роспись...** (1862). Роспись что, по осмотру стряпчего Ивана Коломина и ратных людей, около реки Самары вверх по той реке, каких лесных угодий, и всяких крепостей, и урочищ, и бродов // *Летопись занятий археологической комиссии*. 1861 год. Санкт-Петербург, Типография П. Кулиша. С. 60–65.
- Сидоренко, О.Ф.** (1991). Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами XVI – XVII ст.) // *Проблеми історичної географії України*. С. 96–105.
- Статут.** (2003). *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Мінск, С. 35–263. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_11.htm (дата звернення: 29.03.2020)
- Цапенко, М.П.** (1967). *Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков*. М. : Стройиздат, 1967. 233 с.
- Щоденник...** (2005). *Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева* // Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). С. 159–218.
- Яворницький, Д.** (2005). Яворницький Д. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Д. Яворницький. Твори у 20 томах. Т. 2. Запоріжжя : Тандем-у. 381 с.

Инна ГончаренкоМариупольский государственный университет
аспирант (Украина)**Природные условия как фактор влияния на повседневную жизнь православного населения украинских земель второй половины XVI – XVII вв.**

Аннотация. Целью данной статьи является анализ природных условий как существенного фактора влияния на повседневную жизнь, практики и стратегии выживания населения украинских земель второй половины XVI – XVII вв. Основной задачей исследования является реконструкция окружающей среды второй половины XVI – XVII вв. и выявление взаимовлияний человек-природа. **Методология исследования:** использовались следующие методы: общенаучные - исторический и логический, анализа и синтеза, обобщения; специальные – историко-системный, исторической реконструкции, который заключается в том, чтобы из разрозненных фактов составить довольно полную картину повседневности. **Научная новизна:** природный фактор в доиндустриальную эпоху является существенно недооцененным в исследованиях повседневности и является одним из самых значимых в воздействии на человеческую жизнь, но в современных исторических трудах он игнорируется. Поэтому анализ природных условий повседневности, особенно в раннее новое время, на сегодня является актуальным. **Выводы.** Проведенный анализ влияния природных условий на повседневную жизнь населения показывает, что значительная часть населения занималась в своих производственных практиках преобразованием природы в той или иной степени и находилась в значительной зависимости от окружающей среды. Природа в сознании населения того времени виделась бесконечным ресурсом для потребления. При оценке влияния природы на повседневность второй половины XVI – XVII вв. следует сделать акцент на том, что в этот период происходило объединение в повседневных производственных практиках воспроизводственных и присваивающих форм хозяйства. Богатство природных ресурсов, плодородие земли помогли людям выживать, однако повседневное выживание происходило часто за счет беспощадной эксплуатации природы, особенно это касалось лесов и диких животных. Параллельно этому появляются попытки защитить ресурсы от чрезмерного использования путем предоставления привилегий ограниченному кругу потребителей и законодательного регулирования. В целом, экологические обстоятельства повседневной жизни указанного периода нельзя охарактеризовать как стабильные из-за сокращения лесного массива, распашки целинных земель, чрезмерного истребления диких животных.

Ключевые слова: природная среда, повседневные практики, природопользование, стратегии выживания.

Inna M. Goncharenko Mariupol State University
postgraduate (Ukraine)**Environmental Conditions as a Factor of Influence on the Everyday Life of the Orthodox Population of Ukrainian Lands of the Second Half of the 16th – 17th Centuries**

Abstract. The purpose of this article is to analyze natural conditions as a significant factor of influence on everyday life, practices and strategies for the survival of the population of Ukrainian lands in the second half of the 16th – 17th centuries. The main task of the study is to reconstruct the environment of the second half of the 16th – 17th centuries and to identify the mutual influence of man and nature. **Research methodology:** the following methods were used: general scientific – historical and logical, analysis and synthesis, generalization; special – historical-systemic, historical reconstruction, which consists in drawing up a fairly complete picture of everyday life from disparate facts. **Scientific novelty:** the natural factor in the pre-industrial era is significantly underestimated in the studies of everyday life and is one of the most significant in the impact on human life, but it is ignored in modern historical works. Therefore, the analysis of the natural conditions of everyday life, especially in the early modern era, is relevant today. **Conclusions.** The analysis of the influence of natural conditions on everyday life of the population shows that a significant part of the population in one way or another was engaged in the transformation of nature in their production practices and was largely dependent on the environment. In the minds of the population, nature was seen as an endless resource for consumption. When assessing the influence of nature on everyday life in the second half of the 16th – 17th centuries, emphasis should be placed on the fact that during this period there was a combination of reproduction and appropriating forms of the economy in everyday production practices.

.....
The richness of natural resources, the fertility of the soil helped people to survive, but everyday survival was often due to the merciless exploitation of nature, especially in forests and wild animals. Parallel to this, there are attempts to protect resources from overuse by granting privileges to a limited number of consumers and legislative regulation. In general, the environmental circumstances of everyday life of the specified period cannot be characterized as stable due to the reduction of forest, plowing of virgin lands, excessive extermination of wild animals.

Key words: natural environment, everyday practices, nature management, survival strategies.

References:

- Akty**, (1892). Akty Borispol'skogo Meyskogo uryada 1612–1699 [Acts of the Boryspil Meysky Board 1612-1699] // *Kievskaya starina*. God odinnadsatyy. Tom XXXVII. S. 182–212. [in Russian]
- Akty**, (1863). *Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiiy* [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission] : [V 15-ti t.]. SPb., 1861–1892. T 1 : 1361–1598. SPb. : Tip. Eduarda Pratsa. 301 s. [in Russian]
- Balabushevych**, (1990). Balabushevych T.A. Terytorialnyj podil praci v remeslakh ta promyslakh Ukraïny v XVI-XVII st. [Territorial division of labor in crafts and trades of Ukraine in the XVI-XVII centuries] // *Gheoghrafichnyj faktor v istorychnomu procesi: Zb. nauk. pracj* / Red. F.P. Shevchenko. AN URSR. Instytut istoriji. K. : Nauk. dumka. C. 119–134. [in Ukrainian]
- Boplan**, (1990). Boplan Gh.L. de. *Opys Ukraïny*. [Description of Ukraine] K. : Nauk. dumka. 256 s. [in Ukrainian]
- Brokgauz-Yefron**. *Brokgauz-Yefron i Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*. Obedinennyi slovník. [Brockhaus-Efron and the Great Soviet Encyclopedia. United vocabulary] URL: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/013/13100.htm> [in Russian]
- Vyrsjkyj**, D. (2007). Ukraïnsjki zemli za opysom „Poloniji” Shymona Starovoljskogho (1632) [Ukrainian lands according to the description of "Polonia" by Shimon Starovolsky (1632)] // *Istoryko-gheoghrafichni doslidzhennja v Ukraïni : zb. nauk. pr. Kyjiv*. 2007. Vyp. 10. S. 46–63. [in Ukrainian]
- Vizhener, Blez de**. (2005). *Vizhener Opys Poljsjogho korolivstva i porubizhnykh z nym krajin (vytjaghy z tvorú)* [Description of the Kingdom of Poland and neighboring countries (excerpts from the work)] // *Memuary do istoriji pivdennoji Rusi*. Vypusk I (XVI st.). Za redakcijeju V. Antonovycha. Dnipropetrovsjk: Sich. S. 75–105. [in Ukrainian]
- Vossoedinenie**, (1953). *Vossoedinenie Ukraïny s Rossiey* [Reunification of Ukraine with Russia]: Dok. i materialy: V 3 t. T. 1: 1620–1647 / AN SSSR. Institut istorii; AN USSR. Institut istorii; Redkol.: P. P. Gudzenko i dr. M.: Izd-vo AN SSSR. 586 s. [in Russian]
- Donesenie**, (1900). Donesenie venetsiantsa A. Vimina o kazakakh i B. Khmel'nitskom (1656 g.) [Report of the Venetian A. Vimina about the Cossacks and B. Khmel'nitsky (1656)] // *Kievskaya starina*. God devyatnadsatyy. Tom LXVIII. S. 62-75. [in Russian]
- Ischeznuvshie**, (1882). Ischeznuvshie i ischezayushchie Yuzhnoy Rossii zhivotnye [Extinct and endangered animals of the south of Russia] // *Kievskaya starina*. God pervyy. Tom III. S. 373–379. [in Russian]
- Istorija**, (2002). *Istorija ukraïnsjkoji kuljтуры* [History of Ukrainian Culture] / Za redakcijeju I. Kryp'jakevycha. Kyjiv. (za vydannjam 1937 roku) URL: <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult09.htm> [in Ukrainian]
- Kirikov, S.V.** (2009). Svedeniya o razmeshchenii perevesov kak materialy dlya otsenki obiliya vodoplavayushchikh ptits v istoricheskoe vremya [Information on the placement of «pereveses» as a material for assessing the number of waterfowl in historical time] // *Russkiy ornitologicheskij zhurnal*. T. 16. S. 122–124. [in Russian]
- Kirikov, S.V.** (1979). *Chelovek i priroda vostochno-evropeyskoj lesostepi v X – nachale XIX v.* [Man and nature of the Eastern European forest-steppe in the 10th - early 19th centuries] M. : Nauka. 183 s. [in Russian]
- Lytvyn, M.** (2005). Pro zvychaji tatar, lytovciv i moskvytjan [About the customs of Tatars, Lithuanians and Muscovites] // *Memuary do istoriji pivdennoji Rusi*. Vypusk I (XVI st.) / Za redakcijeju V. Antonovycha. Dnipropetrovsjk: Sich. S. 10–74. [in Ukrainian]
- Lytovsjka**, (2005). *Lytovsjka metryka* [Lithuanian metrics]. Knygha 561. Reviziji ukraïnsjkykh zamkiv 1545 roku / V. Kravchenko. K., 600 s. [in Old Ukrainian]
- Malorossiyskie**, (1900). *Malorossiyskie perepisnye knigi 1666 goda* [Little Russian census books of 1666] / Posleslovie Al. Lazarevskogo. Kiev. 114 s. [in Old Ukrainian]
- Perepysni**, (1933). *Perepysni knyghy 1666 r.* [Census books of 1666] / Za red V.O. Romanovsjkogho. K.: UAN. 423 s. [in Old Ukrainian]
- Pirko, V.O.** (2004). *Zaselennja i ghospodarsjke osvojennja Stepovoji Ukraïny v XVI – XVIII st.* [Settlement and economic development of the Steppe Ukraine in the XVI – XVIII centuries] / Ukraïnsjkyj kuljturologhichnyj centr. Donecjk: Skhidnyj vydavnychyj dim. 224 s. [in Ukrainian]

- Radkau, Y.** (2014). *Priroda i vlast. Vsemirnaya istoriya okruzhayushchey sredy*. [Nature and power. World history of the environment]. M. : Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki, 2014. 472 s. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=47450&p=26 [in Russian]
- Rospis...**, (1862). *Rospis chto, po osmotru stryapchego Ivana Kolomnina i ratnykh lyudey, okolo reki Samary vverkh po toy reke, kakikh lesnykh ugodiy, i vsyakikh krepostey, i urochishch, i brodov* [An inventory of what, according to the examination of the solicitor Ivan Kolomnin and military men, near the Samara River up the river, what forest lands, and all kinds of fortresses, and tracts, and fords] // *Letopis zanyatiy arkhheograficheskoy komissii. 1861 god. Sankt-Peterburg, Tipografiya P Kulisha. S. 60–65.* [in Russian]
- Sydorenko, O.F.** (1991). *Torghivlja lisom ta jiji vplyv na formuvannja ekologichnogho seredovyshha na Ukrajinі (za aktovymy dzherelamy XVI – XVII st.)* [Forest trade and its influence on the formation of the ecological environment in Ukraine (according to the act sources of the XVI - XVII centuries)] // *Problemy istorichnoji gheografiji Ukrajinjy. C. 96–105.* [in Ukrainian]
- Statut**, (2003). *Statut Vyalikaga knyastva Litoŭskaga 1566 goda*. [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566]. Minsk. S. 35–263. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_11.htm [In Old Belarusian]
- Tsapenko, M.P.** (1967). *Arkhitektura Levoberezhnoy Ukrainy XVII – XVIII vekov*. [Architecture of the Left Bank Ukraine of the 17th - 18th centuries]. M. : Stroyizdat. 233 c. [in Russian]
- Shhodennyk...**, (2005). *Shhodennyk Erikha Ljassoty iz Stebleva* [Diary of Erich Lassota from Steblev] // *Memuary do istoriji pivdennoji Rusi. Vypusk I (XVI st.). S. 159–218.* [in Ukrainian]
- Javornycjkyj, D.** (2005). *Viljnosti zaporizjkykh kozakiv: istoryko-topoghrafichnyj narys* [Freedoms of the Zaporozhian Cossacks: a historical and topographical essay] // D. Javornycjkyj. *Tvory u 20 tomakh. T. 2. Zaporizhzhja : Tandem-u. 381 s.* [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 12.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.11.2020 р.